

Giovanni Jacobo Gasparini kéziratoss térképeinek szerkezete

PLIHÁL Katalin

DOI: [10.30921/GK.73.2021.2.3](https://doi.org/10.30921/GK.73.2021.2.3)

Absztrakt: Magyarországról, illetve annak részeiről 1528 után készült nyomtatott, vagy kéziratoss térképek valamely korábban készült mű alapján születhettek meg. A térképek szerkezeti vizsgálata segítségünkre lehet annak eldöntésében, hogy egy adott mű „kinek az egyenes ági, vagy oldalági” leszármazottja. Az általunk vizsgált Gasparini szerkesztette térkép szerkezete rokoni kapcsolatot mutat az 1566-ban megjelent Zsámboky János által készített és közreadott, és első alkalommal 1528-ban Ingolstadtban napvilágot látott Tabula Hungarie térképpel. Azt is megállapíthatjuk, hogy Gasparini térképeinek topográfiai tartalmára Zsámboky e műve hatást nem gyakorolt. Ha alaposan nem vizsgáltuk volna meg Gasparini térképeinek szerkezetét, akkor a véleményünk továbbra is csak az lehetett volna, hogy e műnek nincs kapcsolata más Magyarországot ábrázoló mappával.

Abstract: Printed or manuscripts maps of Hungary or parts of the country published after 1528 could all be made after works published earlier. The examination of the structure of these maps can help us determine their first or secondary source map. The examination of the structure of Gasparini's map reveals its relationship with the Tabula Hungarie, the map prepared and published by Johannes Sambucus in 1566, which map was first published in Ingolstadt in 1528. It can also be stated that the topographic content of Gasparini's work lacks any influence of Sambucus' map. If we had not studied the structure of Gasparini's map carefully, we would have continued to hold the opinion that this work has no relationship with any map showing Hungary.

Kulcsszavak: Gasparini, szerkezetvizsgálat, Tabula Hungarie, Zsámboky János

Keywords: Gasparini, structural examination, Tabula Hungarie, Johannes Sambucus

Pálffy Géza (1971–) történész kutatásai során Bécsben több olyan kéziratoss térképet is talált, amelyek egykor a 16. századi magyarországi határvédelem megszervezéséhez készültek. E tanulmány Giovanni Jacobo Gasparini (15...–1595?) itáliai hadmérnök cím nélküli és keleti tájolású térképeinek szerkezetével kíván részletesebben foglalkozni.

A térkép készítésének okai és előzményei röviden

Szigetvár 1566. szeptember 7-i eleste után a Dunántúlból további jelentős térség került a hódítók kezére, míg a magyar király joghatósága alá tartozó területek pedig zsugorodtak. Ezért a Dráva mentén – Szigetvártól nyugatra – az új országhatár védelmére Kanizsa térségében új végvárat kellett építeni. Végül Drinápolyban az egymással addig hadban álló felek képviselői, II. (Iszákos) Szelim (1524–1574) szultán és I. Miksa (1527–1576) magyar király követei békét kötöttek, amelyet 1568. február 18-án írtak alá. A béke aláírásával magyar szempontból igen nehéz és fájdalmas korszak zárult le, de a jövő sem tűnhetett biztatónak. Ugyan a szultán a békét követően

majd negyedszázadig nem küldött hódító sereget Magyarországra, de a több száz kilométer hosszúságú „virtuális” határvidéken nem volt, nem is lehetett fegyvernyugvás, miközben a határsáv két oldalán élők folyamatosan fenyegetettségben éltek mindennapjaikat (Czigány 2018). A magyarországi hódoltság területeken ezért a drinápolyi béke, illetve annak különböző idejű megerősítései ellenére is szinte folyamatos volt a fegyverzaj. Ennek tulajdonképpen az volt az oka, hogy a hivatalos béke után hazánk hódoltság területein a várakban állandóan állomásozó katonák szolgálataikért nem, vagy csak részben kaptak fizetséget. Másrészt azok a magas rangú katonák, akik szolgálataikért a szultántól ugyan más térségben javadalmobirtokot kaptak, de folyamatosan magyarországi álláshelyeiken kellett tartózkodniuk, a birtokaikból származó jövedelmeikhez gyakran csak nehézségek árán juthattak. Így lényegében hazánkban a hódoltság területeken élő török katonák jövedelemhez gyakorta csak zsákmányszerző hadjáratok útján juthattak, ezért azok az idők során mind gyakoribbakká is váltak. Például 1587-ben a Dunántúl déli részén lévő török helyőrségek parancsnokai Letenye és Alsólendva vidéke

ellen indítottak támadást zsákmányszerző céllal. A veszélyről gróf Zrínyi György (1549? – 1626) horvát bán még időben értesült, és e hírt továbbította Batthyány Boldizsár (1543? – 1590) tábornoknak. Ezért, akik e térség békéjének megvédésért is felelősek voltak, összefogva, felkészülten várták az ellenséget. Gelse és Kacorlak között sikeresen csapdába csalták a magyar királyság területére betörő ellenséget, és felettük fényes győzelmet arattak.¹

Az Oszmán Birodalom ugyanis 1578-tól 1590-ig a legfontosabb háborúját nem Európában, hanem Perzsiával vívta. A fentiek fényében már érthető, hogy a törökök Budán miért ünnepeltek meg a Perzsia ellen vívott hosszú háborút lezáró békét, mivel megérezték, hogy előttük a további hódításokra Európában új lehetőségek nyílnak meg. A 16. század utolsó évtizedében – még a béke ideje alatt – a boszniai és a horvátországi területekről egyre gyakrabban indultak zsákmányszerző hadjáratok Szlovénia, Horvátország és rajtuk keresztül az osztrák örökös tartományok irányába is a Porta hallgatólagosan engedélyével, amelyek 1591-től

¹ <http://gyorkos.uw.hu/1567-1592/1567-1592.htm>

szinte állandósultak. A korábbi békés éveknek végül hivatalosan III. Murád (1546–1595) szultán 1593. július 4-i hadüzenete vetett véget. 1593-ban már dunántúli, illetve felföldi várak visszafoglalására is sor került, illetve a hódítókkal szemben a magyarok és a szövetségeseik eredményes mezei ütközeteket is vívtak.

Gasparini végvárvonalterképének keletkezési idejét Pálffy a hadi eseményekre utaló jelölések, illetve a készítőre vonatkozó korabeli bejegyzések alapján 1594-re tette (Pálffy 2000).² E szóban forgó térkép három végvidéki főkapitányság, a kanizsai, a győri és a bányavidéki területét ábrázolta. E térkép megtalálójának könyvében Gasparini művéről a következőket vetette papírra: „Noha összeállítója és megrajzolója nem volt »hivatásos térképész«, a kor nyomtatott mappái közül néhányat bizonyosan látott és ismert, sőt igyekezett azok díszítő elemeinek egy részét átvenni vagy legalább utánozni, bár munkája alapvetően katonai célokat szolgált.” (Pálffy 2000) Gasparini térképe keleti tájolású „azaz a térkép legalján található bécsi császárvárosból szemlélve ábrázolta a szóban forgó területet. (...) A térkép ugyanis Európa szemszögéből és a bécsi hadvezetés szemüvegén át ábrázolta a »kereszténység védőbástyájának szerepét két évszázadon át betöltő törökellenes magyarországi védelmi rendszert.«” (Pálffy 2000)

A térképek közötti kapcsolatok vizsgálata

Vajon szerkezetvizsgálati módszerrel megismerhető-e az, hogy valamely Magyarországot, vagy annak csak egy részét ábrázoló mappának egykor milyen térképi forrása lehetett?

„A térkép – ahogy azt Günther Hake (1918–1995) igen pontosan megfogalmazta – a térbeli vonatkozások mértékéhez kötött és rendezett modellje.” Míg a Nemzetközi Térképészeti Társulás (ICA) 1995-ben a térképet a következőképpen definiálta: „a térkép a földrajzi valóság szimbolizált megjelenése, amely tetszés szerint kiválasztott

elemeket elsősorban a térbeli kapcsolatok szemléltetése érdekében ábrázolja.” (Klinghammer 2010)

A fenti megfogalmazások nemcsak jelen korunkra igazak, de a múltban készült térképekre is, azzal a nyilvánvaló korláttal, hogy e művek vizsgálatánál figyelemmel kell lennünk azok keletkezésének idején a készítőik rendelkezésére álló technikai és technológiai lehetőségekre, azaz e mappákkal szemben ne állítsuk azokat a követelményeket, amelyeket 20. századi térképek (geodéziai, topográfiai és áttekintő stb.) esetén joggal elvárunk.

A térképek közötti kapcsolatok vizsgálhatók

- a térképek szerkezete
- és topográfiai tartalma alapján.

A térképek szerkezetének vizsgálata

A térinformációs rendszerek létrehozása során merült fel először arra igény, hogy eltérő vonatkozási, illetve vetületi rendszerben keletkezett különböző térbeli adatok egyetlen rendszerre vonatkoztatva legyenek rögzítve. A különböző vonatkozási rendszerekhez tartozó síkkordináták közötti átszámítás transzformációs egyenletek felhasználásával történhet. A transzformációs egyenletek két leggyakoribb fajtája a következő:

- síkbeli hasonlósági transzformáció,
- affin transzformáció (Detrekői-Szabó 2002).

Kutatásaink alapján a régi térképek szerkezetének vizsgálatára a hasonlósági, vagy Helmert-transzformáció bizonyult a legalkalmasabbnak oly módon, hogy a régi térképek esetén csak a geometriai alakzatot és azok irányát vizsgáljuk. A térképeken minden esetben azonos, általunk kiválasztott négy térbeli pontot összekötő vonalak által kijelölt terület alakját és elfordulását hasonlítottuk össze. Így is elegendő információt kaphatunk arról, hogy az általunk vizsgált térképrészletek között van-e bármilyen kapcsolat. Modern térképpel való összevetéssel pedig még választ kaphattunk arra kérdésünkre is, hogy a vizsgált mű milyen mértékben tükrözte a terület valós topográfiáját (Plihál 2013).

Az általunk kifejlesztett és használt szerkezetvizsgálati módszerünkkel

megvizsgáljuk Gasparini térképét.³ Gasparini is csak úgy kezdhette el kéziratot térképének megrajzolását, hogy a rendelkezésére álló forrásról olyan térbeli pontok (település, vár) helyét vette át, amelybe utóbb az általa választott méretarányának megfelelően el tudja helyezni a további hozzáadott topográfiai tartalmat. Nézzük meg, hogy e térképének részletei miről is árulkodnak.

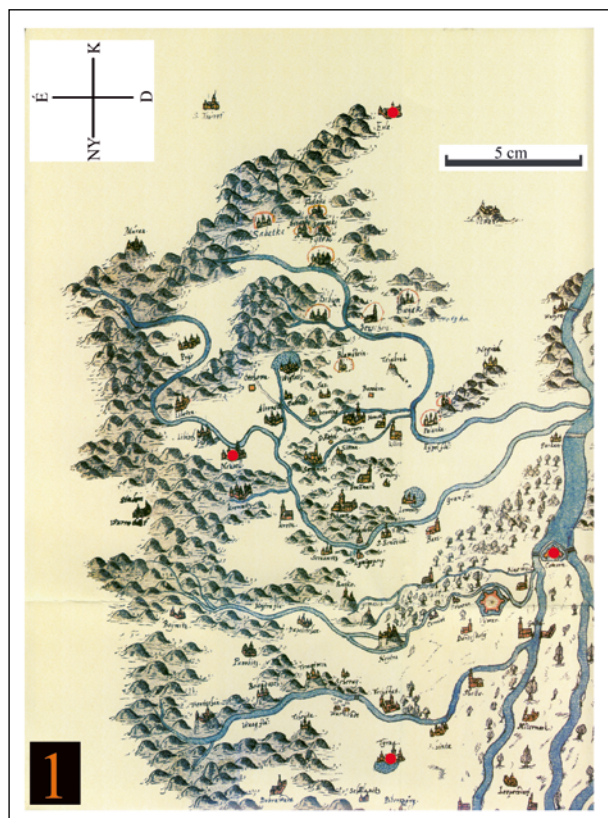
Az ábrákon az érintett településeket minden részleten piros pontok jelölik. A fekete keretes részlet a Tabula Hungariae-ről (1 : 1 080 000, Ingolstadt, 1528), a szürke színrel kitöltött részlet Gasparini térképéről való, és mindkét részlet északi irányba lett beforgatva. A piros keretes részlet W. Lazius Magyarország-térképe szerinti (1 : 540 000, Bazel, 1556).

Az első részlet vizsgálata alapján megállapíthattuk azt, hogy a Tabula Hungariae térképtől való eltérés mértéke körülbelül 8%. Amikor a vizsgált részletet Lazius 1556-ban megjelent térképének megfelelő részletével hasonlítottuk össze, akkor az alakban és az irányban való eltérés már meghaladta 30%-ot, így véleményünk szerint Gasparini a térképe szerkesztésénél Lazius művét forrásként aligha használhatta. (A részletek összehasonlítása során abszolút számok helyett az eltérések értékét %-ban adtam meg azért, mert a vizsgált területek valós nagysága igen eltérő. A szöveget eredeti méretben kinyomtatott részleteken mértem meg, és azt számítottam át %-ra azért, hogy a képeken is látható különbségek mértékéről az olvasó összevethető adatok birtokába juthasson.)

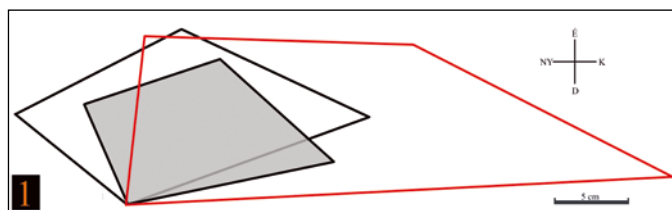
A második és a harmadik ábrán látott részletek alakjai és irányai 2%-nál kisebb mértékben tértek el az általunk azonosított forrástérképtől. Gasparini gyaníthatóan a Tabula Hungariae térkép 1566-os Zsámbok-féle kiadását használhatta, mivel az Bécsben, a Haditanács tárgyalótermében falitérképként is ki volt függesztve. Ez egyben arra is utal, hogy Gasparini ismerte az általa használt forrástérkép helyes tájolását, majd az

² Az e tanulmányban szereplő térképrészletek a Pálffy Géza könyvéhez készült faksimile térkép részletei.

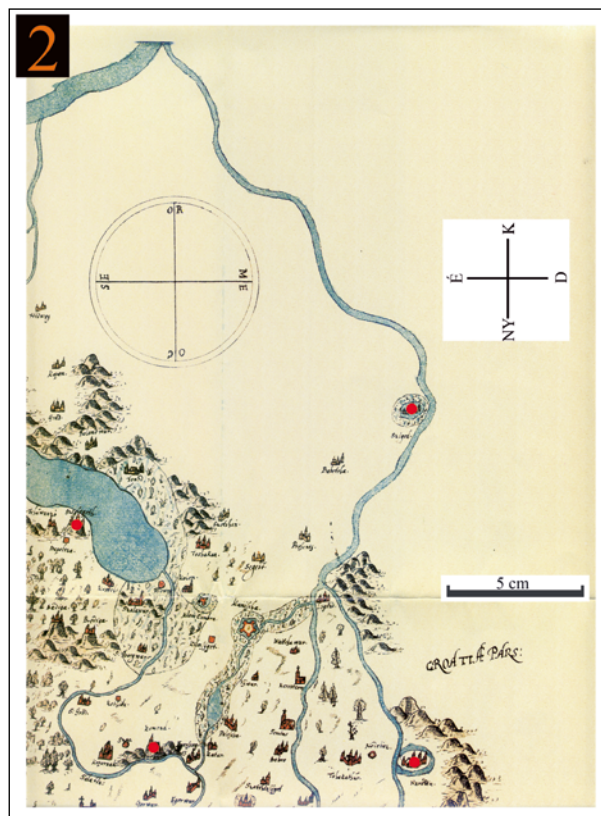
³ Mérete 57 × 43 cm. Lelőhelye Österreichisches Staatsarchiv, Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kartensammlung U/II/4/8.

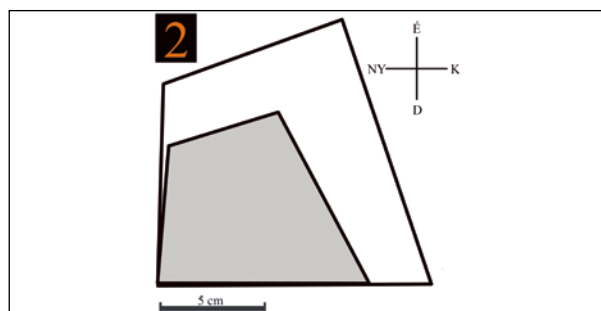
Komárom és környéke

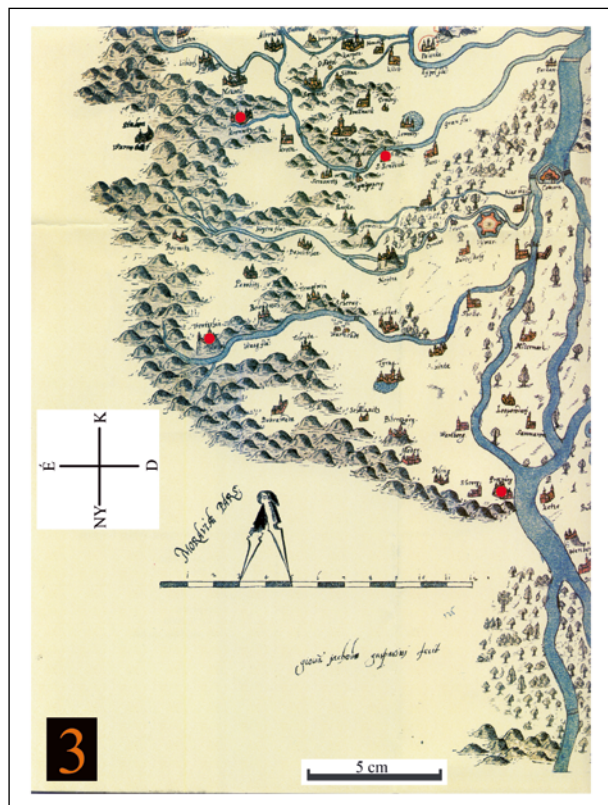
1. ábra. Komárom–Nagyszombat–Besztercebánya–Eger településekkel határolt terület alakja és iránya

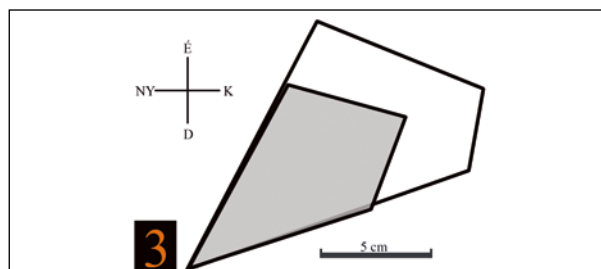
Varasd és környéke

2. ábra. Varasd–Szigetvár–Szigliget–Körmend településekkel határolt terület alakja és iránya

Pozsony és környéke

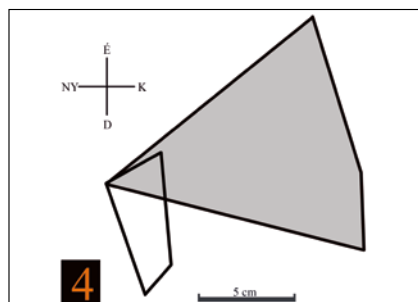
3. ábra. Pozsony–Trencsén–Körmöcbánya–Garamszentbenedek településekkel határolt terület alakja és iránya

Szombathely és környéke

5. ábra. A Balaton és környéke Gasparini térképén

4. ábra. Szombathely-Pannonhalm-Nagyvázsony-Szigliget településekkel határolt terület alakja és iránya

onnan levett adatokat a saját, keleti tájolású térképébe átszerkesztve pontosan behelyezte. Ugyanakkor nem tudjuk megmondani azt, hogy a munkája kezdetén Zsámboky szóban forgó térképéről hány település helyét emelte át. A részletek összehasonlítása után azt is meg tudtuk határozni, hogy Gasparini térképe kb. 1 : 1 200 000-es⁴ méretarányú lehetett.

⁴ Korábban a térkép méretarányát kb. 1 : 720 000-re tették (Pálffy 2000).

Ez utóbbi részlet alakjában és irányában teljes egészében különbözik az általunk forrásként azonosított térképtől. E részlete alapján az is jól látszik, hogy Gasparini az általa hozzáadott települések és várak közötti távolságokról és azok egymáshoz való viszonyairól csak hozzávetőleges adatokkal rendelkezett.

A fenti vizsgálataink alapján arra is fény derült, hogy beosztásából eredően ő a Felföld területét jobban ismerte, ismerhette, mint például a Dráva mentét.

A topográfia tartalom vizsgálata

A földrajzi nevek írása.

A térképen 183 hely- és várnév (Pálffy 2000) található, korabeli németes helyesírással. Sajnos a helynevek írása alapján Gasparini lehetséges forrását vagy forrásait a Magyarországot

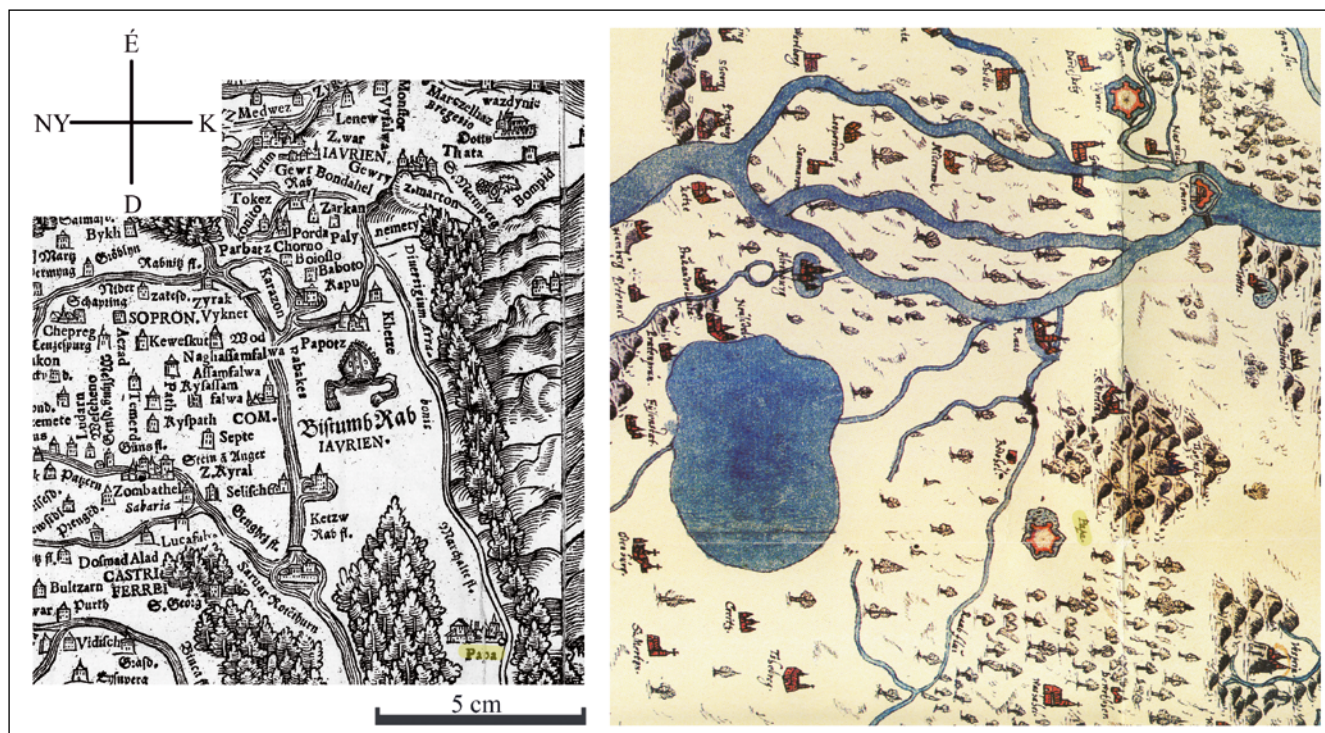
ábrázoló nyomtatott térképekről készített helynévadatbázisunkban nem tudtuk azonosítani.

A vízhálózat ábrázolása.

E mappán szerepelt első alkalommal a Séd, a Sárvíz és a Sió vízrendszere helyesen. A Zala folyót is részben helyesen ábrázolta, az Hidvégnél⁵ ömlött a Balatonba (5. ábra).

Gasparini is rögzítette azt a helyzetet, hogy esetenként, csapadékos időben a Kanizsa-patakon keresztül a Zalának volt vízrajzi kapcsolat a Mura folyóval is (Kelenik 1995). Más részről a Fertő tavat és a Hanságot együtt ábrázolta, s a térkép szerint az egyik Rába (helyesen Rábca) folyó azon keresztül jutott el a Dunába, ahogy arról már Johannes Cuspinian (1473–1529) munkájából korábban is értesülhettünk. Ugyanakkor ábrázolta

⁵ Ma Zalavár része.

6. ábra. A Fertő tó és környéke Lazius és Gasparini térképein

azt a Rába folyót is, amely Győrnél érte el a Dunát⁶, bár e folyó nyomvonal, ahogy a 6. ábrán is látható, a Fertő magasságában furcsa módon „megszakadt”.

A Rábával egy ideig párhuzamosan futó Marcal folyó Gasparini térképén szintén Rába névvel tűnik fel. Míg Pápa várát Lazius térképe a Marcal folyótól nyugatra, addig Gasparini helyesen, attól keletre ábrázolta. A felföldi folyók, a Vág, a Nyitra, a Zsitva, a Garam és az Ipoly ábrázolásai topográfiaiilag sokkal helyesebbek. Gyaníthatóan a Gasparini térképén látható gazdag folyóhálózat forrása is valamely, a hadmérnökök által készített kéziratot térkép lehetett.

⁶ Itt (ti. Győrnél) egy másik folyó is beleömlik a Dunába, csaknem ugyanazon az útvonalon, nem messze a Rábától. Ezt a folyót Rebnitznek nevezik. Kirchschlag közelében ered, ahol két róla elnevezett falu is található, Felsőrármóc (Oberrabnitz) és Alsórármóc (Unterrabnitz). Ezután ez is keresztülfolyik a Fertőn, amelynek hosszúsága hét mérföld, szélessége pedig három mérföld, miként azt világosan láthatjuk a mi Magyarország-térképünkön, amelyet királyunknak ajánlottam fel. Az említett két folyó népes és termékeny szigetet alkot, amelyet „Rabauu”-nak (Rabaw?) neveznek. – In Plihál Katalin: Tabula Hungariae ... Ingolstadt, 1528. térkép és utóélete. Az eddigi és a jelenlegi kutatások tükrében. Budapest, 2013. pp. 166

A domborzat ábrázolása.

Gasparini szerint – ahogy azt az 5. ábrán bemutatott részleten is láthatjuk – a Balaton déli partja mentén a Sió folyótól Fonyódig terjedő területen magasabb hegyek voltak.

Összefoglalás

A szerkezeti vizsgálataink eredményei meggyőzően visszaigazolták módszerünk használhatóságát még olyan térképek esetén is, ahol a forrás vagy a források keresése látszólag felesleges erőfeszítésnek tűnhet.

Ahogy a fenti példánk is igazolja, a topográfiai tartalom vizsgálata e kéziratot térkép kapcsolatainak megismerésében sajnos segítséget nem jelentett. Értelemszerűen a hadmérnökök által jobban ismert dunántúli területekről készített térképeknek a topográfiai tartalma sokkal pontosabb volt, mint a Magyarországról abban az időben nyomtatásban megjelenteké lehetett. Azt is megállapíthatjuk, hogy a topográfiai tartalomra az 1566-ban Zsámboky készítette Tabula Hungariae térkép nem gyakorolt hatást.

Ha alaposan nem vizsgáltuk volna meg Gasparini térképének szerkezetét, akkor a véleményünk továbbra is

csak az lehetett volna, hogy e műnek nincs kapcsolata más Magyarországot ábrázoló mappával.

Irodalom

- Czigány István 2018. A „nyitott határ” – egy hadtörténelmi paradoxon hatása. Néhány gondolat a Magyar Királyság oszmánellenes védelmi rendszerének sajátosságairól, Aetas 33. évf. 4. sz. pp. 73–77.
- Detrekői Ákos – Szabó György 2002. Térinformatika, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, pp. 80–82.
- Kelenik József 1995. A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai. In Végvár és környezete. Studia Agriensis 15. Eger, pp. 168–169.
- Klinghammer István (szerk.) 2010. Térképészet és geoinformatika I., Eötvös Kiadó, Budapest, p. 103.
- Pálffy Géza 2000. Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. Második, javított és bővített kiadás, Pápa, pp. 77–88., 93–112.
- Plihál Katalin 2013. A Tabula Hungariae... Ingolstadt, 1528. térkép és utóélete. Az eddigi és a jelenlegi kutatások tükrében. OSZK – Kossuth Kiadó, Budapest, pp. 59–74.

Dr. Plihál Katalin
térképtörténész

plihal1948@gmail.com